

Cases i masos del nord de Catalunya: entre contínuum i ruptura

Una aproximació a la lectura de l'hàbitat a la frontera septentrional

Joan Peytaví Deixona

La intenció d'aquesta breu intervenció va néixer ja fa temps i, a vegades, la voluntat de plasmar per escrit una impressió que esdevé una concreció és necessària quan l'experiència del terreny acaba per demostrar-la. Aquesta sensació és fruit del fet de recórrer de manera regular els confins septentrionals del país, de passejar per totes les comarques de la franja nord de la Catalunya històrica, entre l'Empordà, l'Alt Urgell i el Rosselló –sense descuidar òbviament de franquejar la “ratlla de França”, i de trobar-se al costat llenguadocià, a les Corberes narboneses, el Perapertusès, el Fenolhedès, per tal de confortar aquest sentiment. Més endavant he escrit unes reflexions respecte al tema però sovint com a apunts, incisos o remarques inserides a l'interior de treballs diversos, estudis o assajos.¹ Així doncs, serà l'ocasió aquí de congregar i reunir aquestes percepcions de la realitat global de l'hàbitat de la meua part física del país que he dibuixat. No sóc pas especialista del tema i mai no he analitzat detalladament aquesta imatge, aquesta sensació, aquesta recurrència que fan sentir la pràctica quotidiana, raonada, voluntària i activa del medi habitat que envolta la pròpia vida. No ser especialista és una cosa, ser un espectador curiós i tenir la voluntat constant d'interpretar l'entorn de manera reflexionada i perspicaç n'és una altra que permet d'iniciar i emprendre el camí cap una anàlisi més científica, com si es tractés d'un pressupòsit filosòfic, d'un requisit que duu i ajuda a la planificació del terreny que s'haurà d'investigar.

1. “Història, memòria i identitat a la Catalunya del Nord. Entre manipulacions i adaptacions”, *Idees. Revista de temes contemporanis* (monogràfic: “Història, memòria i identitat”), núm. 28-29, Barcelona, 2006, pp. 138-152; “Montferrer, al cor del país dels masos catalans. Inventari i tipologia toponímica”, *Aïnes Noves* (monogràfic: *Estudis vallespirencs*, 2, Premses Universitàries de Perpinyà (PUP), Perpinyà, 2008, pp. 55-77.

Posats aquests pressupòsits personals, pensar la frontera en termes d'hàbitat no té res d'original atès que els límits d'aquest sovint s'expliquen per aquella o, a l'inrevés, la frontera acaba per aplicar-se o dibuixar unes fites a les maneres d'ocupar l'espai de residència de la gent. Ara bé, plantejar-ho –ni que fos plantejar-ho a tall d'aproximació, introducció o breu assaig!– en aquest espai de la Catalunya del nord no s'ha donat tant. Aquí ens trobem amb unes maneres de construir i habitar ben definides, específiques que com sempre responen a necessitats històriques i geogràfiques.

La noció de distribució, límit o àrea d'hàbitat sembla poder explicar-se en el marc del paisatge de la zona septentrional de la Catalunya històrica, delimitada de manera artificial aquí entre les Corberes més al nord i les comarques gironines al sud, en aquell veritable sector nord-est del país. Allà s'hi troba una continuïtat mil·lenària de l'ocupació humana i diverses ruptures de la geografia de l'hàbitat que no coincideixen amb la cronologia de l'espai històric que s'hi han desenvolupat. D'una banda, hi llegim un contínuum de l'hàbitat dispers ben típic de la Catalunya Vella i els seus masos, declinats aquí en un context pirinenc del Vallespir i els Aspres. Aquest és “protegit” de l'altre món que neix al nord, uns quants o unes poques desenes de quilòmetres més al nord, a l'antiga frontera política d'abans de 1659-1660 per la ruptura que dibuixen les cases rosselloneses i part de les conflentines, personalitzades en un hàbitat concentrat de sector fronterer, de marca, de glaci, de *no man's land*. D'un altre costat, la Cerdanya funciona com la resta de terres catalanes de dins el Pirineu.

El contínuum: masos per damunt la “nova” frontera

A la Catalunya del nord, la major part dels habitants sap que el Vallespir té una particularitat: és la comarca nord-catalana per excel·lència del mas. N'hi ha més d'un miler, de creació antiga, a vegades eixits de l'alta edat mitjana fins a masoveries nades al segle XIX o extensions encara més recents. Els seus pobles i viles, en nombre no gaire elevat respecte al territori, sovint són constituïts de masos i de veïnats. De fet la regió constitueix la part més al nord de Catalunya pel que fa a aquest tipus de configuració d'hàbitat dels homes i ampliant l'anàlisi que no se sol tenir a primera vista, el Vallespir és la continuïtat natural del Ripollès i de la Garrotxa. Entre les esmentades comarques, no hi ha hagut i no hi ha un trencament de l'estructuració i de la repartició en xarxa de les cases. Les masies de Camprodon, Molló o Beget tenen tantes semblances i veïnatge entre elles com amb les de Prats de Molló, Serrallonga, la Menera; l'alta Garrotxa està tan relacionada en homes, terres, negocis i intercanvis de qualsevol mena amb el Vallespir com amb la resta de la muntanya d'Olot o les Garrotxes d'Empordà. I en l'àmbit mateix dels homes, per exemple Maçanet de Cabrenys és poblat de gent vallespirenca de Reiners, Montalbà, Costoja o Sant Llorenç, com la mateixa gent de Darnius, Agullana,

Sant Llorenç de la Muga o de més avall ha pogut venir a instal·lar-se a la zona veïna del nord, a Arles, Ceret o Morellàs. I en això la progressió via l'habitació al mas hi ha ajudat. Per tant, els masos de les valls del Bac, de Bianya, de Prats, de Leca o de les Illes s'assemblen. És més, la similitud segueix la carena i del Vallespir estricte s'arriba amb el mateix mode fins a l'Albera "rossellonesa", una zona més seca pel seu clima i, doncs, el seu paisatge. Les dues bandes de la serralada que acaba a la mar coneixen una ocupació semblant de masos, com també ho és la geografia de pobles establerts al seu peu i a les vores de dues planes, el Rosselló al nord i l'Empordà al sud.

Evidentment es podria discutir si el tall geogràfic de la clusa del Pertús –que també va ser antiga frontera històrica entre els comtats de les famílies parentes de Rosselló i Empúries i les de Besalú– va influir també com a divisòria de construccions. No ho crec, atès que les cases de la part de muntanya dels territoris d'Argelers, Banyuls, Montesquiu o Sant Joan i Sant Martí de l'Albera són prou similars a les de Cortsaví, Montferrer o la Bastida, respectant malgrat tot unes poques variacions imposades per les pautes climàtiques i orogràfiques.

Tan sols les vicissituds de la història més contemporània poden haver desviat passos i costums que avui comencen a reemprendre camins comuns.

Històricament el Vallespir comprèn l'apèndix dels Aspres –tots dos formaven administrativament l'antic vescomtat de Vallespir o de Castellnou.² Aquests són el piemont oriental de la serralada del Canigó i del conjunt del Pirineu, una àrea en la qual l'habitació en masos és àmpliament dominant en un clima i una vegetació –així ho diu el propi topònim– també més de secà com l'Albera. Fins i tot més que al Vallespir estricte, els Aspres coneixen molts més pobles compostos només per masies i veïnats (Queixàs, Prunet, Montoriol, Bellpuig dels Aspres, etc.).

El Vallespir, com a muntanya refugi de les poblacions arran de la creació de l'entitat *Marca Hispànica*, forma la conca alta i mitjana del Tec i concentra la immensa majoria de les masies del que avui és la Catalunya del nord. Per això, existeixen pobles com ara Montferrer, la Menera, Montalbà o encara Reiners que, com ja he dit per la part asprenca, gairebé no consten sinó de masos.

Les viles implantades en els tàlvegs, com Ceret o Arles, són envoltades de valls perpendiculars amb un munt de masos i aquests de fet són l'*umland* necessari, suficient i sobretot complementari de les entitats urbanes que al fons de la vall han centrat durant centúries les activitats tèxtils o fargaires. Sense parlar de la mil·lenària³ vila i vall de Prats de Molló que, tot i tenir una gran anomenada gràcies al seu comerç de llana i draps i al seu gremi "industrial" dels paraires, va assolir una gran importància gràcies als seus vilars, denominació antiga dels veïnats⁴ que apleguen des de fa mil anys força masos i que la posicionen en un eix cabdal de l'activitat ramadera. El transcurs de l'època moderna i l'auge demogràfic dels segles XVIII i XIX hi han

2. Del nom de la família que governava el territori medieval amb seu al castell, situat als confins septentrionals dels Aspres amb el Rosselló, ja a poca distància de la divisòria amb el regne de França durant centúries. Ara bé, aquesta geografia històrica s'ha d'incloure en l'articulació del comtat altmedieval de Besalú que pujava des de la Garrotxa fins a les terres ja occitanes del Fenolledès.

3. En referència a la creació de la vila al segle X.

4. Fins i tot, el nom ha generat topònims, el Vilar de Reiners (Reiners) o encara Santa Maria del Vilar (Vilallonga dels Monts).

fet espellir la construcció de cases fins molt amunt en les valls, com ara a les de la Percigola o la Presta. La vall de Prats és de fet un conjunt de valls que irradien a partir de la vila i de l'eix del Tec i que es tanca més avall del poble homònim del riu, el Tec. Reunides en grups, les masies hi han format fins i tot a vegades unes parròquies (Sant Salvador de les Planes, el Tec) o unes entitats humanes pròpies, prou marcades (veïnats de Valldequers, Vallmanya, la Presta, la Clapera, etc.) que desenvolupaven xarxes de relació de tota mena (homes, negocis, cultius, etc.). En altres llocs, les de Leca, del Terme a Sant Llorenç o de la Menara han experimentat un procés semblant.

Arrapat als pendents sovint forts de les valls, el mas típic és allí fet de pedres de la comarca (granit, llicorella o llosa de les roques del terme o les pedres de riu). L'edifici principal hi és sovint rectangular, perquè així s'aguanta més al desnivell orogràfic –en planes, se sol trobar més aviat una planta més quadrada. A davant seu, servint alhora de contrafort quan aquest no hi és a causa del relleu, una escala ampla amb un replà al cim porta al primer pis; s'hi situa ben a prop la major part del temps una era a batre i més o manco dependències de tota mena (pallera, cort, cortal, etc.) segons la força de la casa. Aquesta fesomia es retroba tant a Prats, la població nord-catalana amb més masos, com a Queixàs als Aspres o a Banyuls de la Marenda.

Voldria recordar que en el cas d'aquesta última població marítima, la configuració de l'hàbitat s'hi ha estès perquè Banyuls és terme de vall i no de litoral marí. L'esmentada vall de Banyuls és plena de masos a l'estil del Vallespir, girats tant del costat de la mar com del de la muntanya alberenca –i potser més cap a aquest. És una zona transitòria entre les dues entitats geogràfiques. Per això també, molts vallespirencs al llarg dels segles s'hi han instal·lat quan els recursos i el sistema d'herència els empenyia fora de la comarca d'origen per provar una vida millor.

Des de l'alta edat mitjana se sap la presència d'aquesta mena de construcció: els cartularis, els capbreus, els pergamins que conserven els arxius públics són folrats de referències als masos, i gairebé els fons familiars que els masos han generat, han configurat una gran part de l'arxivística vallespirenca.

L'explotació agrària s'ha mantingut així fins a mitjan segle XX, després l'activitat ha decaïgut. Primer, han marxat els jornalers i en un segon moviment, els amos que han vist que no podrien aguantar els canvis socioeconòmics dels nous temps: s'han venut les cases per pocs sous a estrangers afortunats que cercaven un racó de quietud pirinenca i mediterrània per a la jubilació, per a les vacances o per dur a terme activitats de qualsevol mena...

La ruptura del glacis: plana rossellonesa i valls conflentines

El Vallespir nord-català que continua la Catalunya central de les masies s'oposa en termes d'endegament de l'hàbitatge al Rosselló, comarca de

viles i pobles reagrupats, amb ben poques masies disseminades entremig: visualitzem aquí un país de frontera i un glacis de guerra durant molts segles de les èpoques medieval i moderna que no deixa possibilitats per a una implantació individual de la casa. La protecció col·lectiva dirigeix l'assentament a partir de l'edat mitjana.

El Rosselló és alhora la ruptura i la transició, un món a la vegada fet per una història i una geografia a la confluència de diversos mons, producte de la gent de dins i de la de fora. Aquest conjunt de terres de la plana és també una interfície entre macroentitats, un tall de Catalunya actualment i des de fa més de tres segles fora de la unitat del Principat, un bocí de península Ibèrica a França, la porta d'entrada altament estratègica d'Espanya durant segles. Més al nord, el Llenguadoc més immediat i fronterer és bastant poc poblat i quan les Corberes s'emplenen al llarg de les èpoques, ràpidament vessen els excedents cap a la seua plana més al nord amb ciutats com Narbona, Carcassona o Tolosa o cap a la del Rosselló.

Pel que fa a l'arquitectura de les construccions, el Rosselló està "isolat" en molts aspectes. En un espai que aniria bàsicament de Salses cap al sud a Argelers, d'aquí cap a l'oest al Voló, del Voló cap al nord a Bulaternera i així es tancaria el quadrilàter. Podríem eixamplar-lo un xic cap al Vallespir i el Conflent en les seues parts més baixes pel que concerneix els pobles on trobem còpies de cases rosselloneses, però res igual a partir de Fitor o Leucata al Llenguadoc i la Jonquera a l'Empordà. En aquest món arquitectònic aïllat, tenim unes cases úniques que fan servir el cairó (a les cadenes d'angles, en fileres a les façanes) amb els còdols de ribera. La manera de lligar els elements amb morter de calç es complementa amb trossos o esclats dels mateixos cairons, que fins i tot a vegades dibuixen formes "artístiques" de creació més o menys voluntària. Una especificitat que cap historiador o arquitecte per ara no s'atreveix a qualificar més enllà de la utilització dels materials a l'abast en aquesta zona del país: segurament una realitat antiga barrejada amb una aportació exterior que genera uns paisatges de carrers de pobles i també de masos de la plana històricament recents, com si fossin una reocupació de l'espai en un temps apaivagat (com a màxim la gran majoria del segle XVIII); en tot cas, uns paisatges de pobles totalment originals. Clar que se'n troben de mínimament semblants en zones d'emigració cap aquí (País tolosà, Armanyac) o en altres sectors del Mediterrani (Toscana, Ligúria), però cap que en siguin una fidel aproximació. La major part sembla fruit de l'adaptació a les noves necessitats de volum dels segles d'expansió agrícola (XVIII i sobretot XIX).⁵ Dit això, el Rosselló té excepcions de masies antigues però de nombre molt reduït.

En aquest cas, l'espai rossellonès funciona ell tot sol com un finisterre, un tros de terra difícilment classificable, una confluència que pareix una entitat d'hàbitat i una producció d'arquitectura particular.

5. PEYTAU DEIXONA, Joan, *Catalans i occitans a la Catalunya moderna (comtats de Rosselló i Cerdanya, s. XVI-XVII). Presentació històrica i transcripció del fogatge català de 1553, del registre de la taxa del Batalló de 1643 i de les dues llistes dels immigrants occitans de 1542-1543 i 1637, a la zona de la Catalunya del Nord*, Ed. Omnium Cultural-Antiga Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 2005, vol. 1, p. 17.

En aquell context, el Rosselló no podia suportar aquesta manera d'habitar fruit de la dispersió de les explotacions i de les cases. Com ho eren també més al sud l'Empordà o la plana de Girona, més al nord el Llenguadoc, la plana és l'hereua de l'espai de *villae* romanes que s'han reagrupat i han evolucionat a vegades en celleres altmedievals o en viles tancades. Això fa que a causa de la història tèrbola sobretot dels segles moderns, no s'ha conservat tantes velles pedres medievals, tret dels cors més antics de les viles (Perpinyà, Illa, Argelers, Tuïr i alguns pobles més petits encara quan la cellera ho ha permès).

D'altra banda en aquest marc geogràfic nord-català, el Conflent, separat del Vallespir per les altures de l'eix de la serralada canigonenca, representa la vall alta i mitjana de la Tet, que desemboca cap a l'est a la plana del Rosselló: aquesta comarca representa també la frontera, té un clima més sec i uns pendents més abruptes, unes condicions totes elles que hi han dibuixat un hàbitat molt més de poble o poblet, amb gairebé cap masia. És la segona peça de l'estructura de glacis de la Catalunya dels masos. Tan sols en les zones d'ocupació pròximes al Vallespir o els Aspres en l'àmbit econòmic (valls de Glorianes, la Lentilla, el Llec, i d'alguna manera la de la Rojà) tornem a trobar un apèndix de la zona d'hàbitat dispers: s'entén més bé quan se sap que el contacte amb la frontera nord del Conflent no és encara directe, cal passar a la riba esquerra de la Tet. En canvi, els masos del pla de Prada són de construcció més "recent".

A tall d'obertura

Un recorregut senzill entre els confins de la frontera d'abans del Tractat dels Pirineus i la de després permet de veure nítidament aquells dos fenòmens descrits més amunt: passar d'Òpol a Fitor, de Talteüll a Pasiòls o Tuissan, d'Escolobre a Mosset és més difícil que passar d'Estagell a Maurin però resulta igualment un camí llarg. Però no és la noció de línia fronterera que es franqueja que és important, és la dels espais més o menys densos tant en homes com en cases i, doncs, altra vegada la de les zones d'hàbitats més o manco dispersos.

Els confins i tot allò que produeixen que he esmentat més amunt s'adiuen llavors amb el que pot definir realment la Catalunya del nord, una terra al mig del Pirineu, una plana que recull l'eix central de la muntanya (la serra del Canigó) entre les branques nord i sud del sistema sencer, una plana on desemboquen les altes conques de la Tet i el Tec, la primera baluard i la segona ja ben encaixada en el conjunt central de Catalunya. I en aquest cas, el Pirineu fa el seu paper: hi ha civilitzacions diferents a banda i banda, tot i tenir similituds.

I el Rosselló, interfície de Catalunya i Occitània, representa un model reduït de Catalunya com a part transitòria entre el món ibèric i el món francès. Però la transició i la posició mediana, fruits de la marca altmedieval, han

mantingut més o menys àmpliament el tascó entre les altres entitats. Aquí rau encara tal vegada la seua peculiaritat, i és una clau de la seua perennitat. La frontera a Catalunya ha creat la vida des del sòcol muntanyenc fins a les projeccions marítimes, la frontera també ha produït tipus de construccions específiques.

